

Заходом та Сходом Європи. — С. 104.

17. Там само. — С. 94.

18. Возняк М. Історія української літератури. — С. 510.

19. Там само. — С. 502.

20. Короткий В. Літературна полеміка М. Смотрицького в 20-ті роки XVII ст. // Українська література XVI—XVIII ст. та інші слов'янські літератури. — С. 120.

21. Колодний А., Лобовик Б. Релігія в духовному житті українського народу. — С. 41.

22. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у чотирьох томах. — Нью-Йорк: УПЦ в З.Д.А., 1998. — Т. 2. — С. 22.

23. Левицький О. Внутрішній стан західно-руської церкви в Польсько-Литовській державі в кінці XVI ст. і унія // Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVII ст. — Л., 1900. — С. 74.

24. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у чотирьох томах. — С. 23.

25. Кравченко О. Полемічна література передунійного періоду: події, проблеми, постанови // Ювілейний збірник праць Ювілейного конгресу у 1000-ліття хрищення Руси-України. — С. 168.

26. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження. — Дрогобич: Львівський обласний Інститут удосконалення вчителів, 2-е вид., 1990. — С. 34.

27. Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінець XVI — початок XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст. : Матеріали Третіх «Берестейських читань», Л., К., Харків, 20—23 червня 1995 р. — Л.: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 1996. — С. 10.

28. Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. — К., 1887. — Т. 7. — Ч. 1. — С. 59.

29. Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Україна між Сходом і Заходом Європи. — С. 124.

30. Феномен П. Могили: Біографія, діяльність, позиція / Під ред. Климова В., Колодного А., Жуковського А. — К.: Дніпро, 1996. — С. 226.

31. Колодний А., Лобовик Б. Релігія в духовному житті українського народу. — С. 42.

32. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви у чотирьох томах. — С. 52.

33. Там само. — С. 53.

34. Ісіченко Ю. Рим на бароковій мапі Європи (зі спостережень над ідеєю Риму в моделі св. Ісидора Жужників кола митрополита П. Могили) // Україна XVII ст. між Сходом і Заходом Європи. — С. 474.

Ганна Непорожня

(м. Переяслав-Хмельницький)

**Протидія вчителів України суспільно-політичній системі
Російської імперії в 1900—1904 рр.**

В статті проаналізовано основні напрямки та форми протидії вчителів України суспільно-політичній системі Російської імперії в 1900—1904 рр.

В статье проанализированы основные направления и формы противодействия учителей Украины общественно-политической системе Российской империи в 1900—1904 гг.

На сучасному етапі творення незалежної Української держави з усією актуальністю постають не тільки державно-політичні, соціально-економічні, але й ідеологічні та культурно-освітні проблеми. Від їх правильного розв'язання залежить історична доля як Української держави, так і української нації. Однією із найважливіших проблем сьогодення є реформування освітньої системи, покращення становища вчителів, які є вагомими учасниками суспільно-політичного життя держави. При цьому залишається важливим вивчення досвіду минулого, зокрема, ставлення українських освітян до суспільно-політичних процесів в Російській імперії в 1900–1904 рр. Метою даної розвідки є з'ясувати основні напрямки та форми протидії вчителів України імперській системі в 1900–1904 рр.

На початку ХХ ст. суспільно-політичні відносини в Україні помітно загострились. У зв'язку з обезземеленням селянство все різкіше виявляло незадоволення своїм соціально-економічним становищем і прагнуло до його покращення. Відбувалось цілий ряд селянських повстань, які захитали підвалини самодержавного ладу. Вони доповнювались і незадоволенням певної частини вчителів і учнівської молоді тими порядками, що існували в державі.

На той час вчительство перебувало в досить тяжкому становищі. Низька заробітна плата не задовольняла мінімальних потреб народних вчителів, а особливо тих, що працювали в сільських школах. До матеріальної скрути додавалась фактична безправність, повна залежність від училищного начальства, інспекторів та інших чиновників. Частина з них не задовольняла як матеріальне становище, політико-адміністративна залежність, так і доля українського народу, його духовності та культури. Частина вчителів добре бачила і розуміла всю пагубність антиукраїнської політики царизму й не хотіла з цим миритись. На початку ХХ ст. ці суспільно-політичні форми незадоволення досягли критичної межі й частина вчительства України почала перетворюватись в антисамодержавно налаштовану верству населення.

Одним з лідерів суспільно-політичного руху наприкінці ХІХ ст. стала майбутній відомий педагог С. Русова. Разом з своїм чоловіком вона ще в 1892 р. стала одним з організаторів таємного гуртка харківської інтелігенції й підтримувала «братерство тарасівців», яке ставило своїм завданням домагатись автономії України, задоволення найширших культурно-освітніх потреб українців, «політичне виховання» членів гуртка і т. п. За свою діяльність С. Русова наприкінці 1894 р. зазнала тримісячного ув'язнення, а потім була віддана на п'ять років під гласний нагляд поліції у Полтаві [1].

У Полтаві С. Русова організувала дитячий садок з дітей полтавської інтелігенції. З появою С. Русової культурно-духовне життя міста пожвавилось. В ньому брали участь і місцеві вчителі. Було створено «Гоголівський дім» з читальнею і книгарнею, де збиралась полтавська інтелігенція не тільки для проведення дозвілля, а й обговорення різних справ. Такі зібрання часто влаштовувались і на квартирі Русових. Культурне життя Полтави, згадувала пізніше С. Русова, «почало закрашуватись українським життям» [2], що суперечило офіційному курсу царизму.

У ньому активну участь брали вчителі, студенти, лікарі, земські службовці, учні середніх навчальних закладів, частина яких стояла на радикальних позиціях. Зокрема, К. Мацієвич брав участь у роботі нелегального студентського з'їзду в Києві 1898 р., який об'єднав усі студентські громади в одну «Загальну українську безпартійну організацію» [3]. Значний вплив на суспільно-політичну орієнтацію шкільної молоді Полтави робив учитель М. П. Орлов. Він давно займався революційною діяльністю, а в 1898 р. притягувався до судової відповідальності Воронізьким жандармським управлінням [4]. Революційні погляди П. М. Орлова поділяли й члени його сім'ї та деякі знайомі. Зокрема, вчителю Кадетського корпусу м. Полтави С. Г. Френкелю у першій половині 1901 р. регулярно надходила газета «Искра». Протягом травня — червня 1901 р. поліція

перехопила кілька її номерів [5].

У 1901 р. в Полтаві почав діяти гурток місцевої інтелігенції соціал-демократичного спрямування. 11 листопада товариш прокурора Полтавського окружного суду, характеризувавши його учасників «як прихильників соціал-демократичної революційної пропаганди». До складу гуртка входили В. Власов, С. Тростенко, М. Василевський, П. Щоголев, фельд-шерські учні Н. Струц, Н. Савета і П. Поставний, а також І. Любарський, І. Агітлев, О. Волкенштейн Є. Трутовська, П. Шехтінов, М. Семи-ренников, М. Неустроева, В. Данилов, М. Дубяга К. Маньківський, К. Мацієвич, А. і Є. Гедеоновські, Н. Грюнер, М. Ослопова, С. Русова (вчителька), С. Волкенштейн, П. Орлова, А. Орлова, А. Кучерявенко, Ю. і С. Цедербауми А. Росінова, А. і С. Штесселі, П. Орлов (вчитель), А. Семиренко, С. Харченко, Н. і В. Флерови євреї З. Кричевський, І. Избицький, А. Левін та М. Рклицький, а також В. Фролов, А. Стецинська М. Бичков, І. Кохановський, В. і М. Чернови, Р. Фінкельштейн [6]. Агенти поліції встановили, що члени гуртка збирались на сходки в квартирах С. Третьякова, О. Волкенштейна, С. Грюнера А. Кучерявенка, С. Русової, П. Орлова, Ю. і С. Цидербаумів і А. Семиренка [7].

Члени гуртка ставили своїм головним завданням видання і поширення серед населення особливо робітників, заборонених книг і революційних прокламацій. У них вказувалось на гніт якого вони зазнавали від уряду та чиновників, необхідність зміни панівного суспільного ладу і Росії, ліквідацію царського самодержавства, допущення народу до управління державою створення єдиного робітничого союзу, захоплення в свої руки всіх заводів і «таким чином позбавлення влади капіталістів» [8].

Як видно з поставлених завдань, гуртківці стали на ліво-радикальні позиції, висуваючи гасло повалення самодержавства, як головної умови кардинального поліпшення життя народу. За своїм змістом і політичним спрямуванням вона відповідала багатьом програмним положенням соціал-демократії. Напевне, ці положення з'явилися під впливом створеного влітку 1898 р. Харківського комітету РСДРП. Захоплення полтавської молоді соціал-демократичними ідеями не було чимось особливим у суспільно-політичній діяльності учнівської та студентської молоді Полтавщини. Аналізуючи подібну тенденцію, І. Франко, який і сам раніше захоплювався соціал-демократичними ідеями, писав, що на цю доктрину ловиться гарячіша українська молодь, і соціал-демократизм спрямований проти «українського національного руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавство і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили, і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами та відвертає від праці на рідній ґрунті»⁹. Але таке розуміння проблеми було властиве небагатьом, а більшість молоді, у тому числі й учительської та шкільної, почала займати ліво-радикальні позиції.

Про соціал-демократичну спрямованість гуртка в Полтаві свідчить набір вилученої поліцією літератури, серед якої були видання з Женеви, Петербурга, Харкова, Києва. Серед них журнали «Русский рабочий» і «Свободная мысль», агітки «1 мая 1900 г.», «Долой царское самодержавие» «Майские дни в Харькове», «К обществу», «Воззвание студентов-революционеров», «Требуйте» пісні «Варшавянка» та «Интернационал» і т.п. Багато з цих видань М. Струц і П.Поставний передруковували з метою поширення серед населення. Члени гуртка роздавали їх знайомим розсилали поштою, розкидали на вулицях. При цьому особливою активністю відзначався М. Струц. Частина заборонених видань гуртківці переслали в Уфу [10].

Поряд з нелегальною діяльністю прогресивне вчительство Полтави продовжувало боротьбу за широку демократизацію школи. Так, його представники взяли активну участь у роботі з'їзду діячів кустарних промислів, що відбувся в місті в 1901 р. Присутні на ньому вчителі та інші

інтелігенти підняли й питання удосконалення шкільної справи, які виходили далеко за межі шкільних статутів і набували суспільно-політичного звучання. Була ухвалена постанова про заборону тілесних покарань у школах, дозвіл жінкам вступати у всі вищі навчальні заклади тощо [11].

М. С. Ільяшевич під час навчання у Полтавській духовній семінарії проникся духом вільнодумства і активної суспільно-політичної позиції. В 1902 р. він почав працювати у церковно-парафіяльній школі Нових Санжар Полтавської губернії. Молодий учитель надавав великого значення не тільки навчанню дітей, але й підвищенню культурно-освітнього рівня дорослих селян. Він читав людям прогресивні газети, журнали, твори українських літераторів, «просвіщав їх у бажаному для нього напрямку і займався, з великою обережністю, протиурядовою діяльністю» [12]. З часом остання займала все більше місце в роботі шкільного наставника. Така діяльність вчителя М. С. Ільяшевича зіграла важливу роль в революціонізації місцевого селянства, в результаті чого Нові Санжари стали одним з найреволюційніших сіл Полтавщини початку ХХ ст.

Характер антиурядової діяльності вчителя М. С. Ільяшевича невідомий. Але, враховуючи сильний вплив національно-демократичних ідей в Полтавській семінарії кінця ХІХ — початку ХХ ст., його навчання з членами РУП А. Кучерявенком і С. Петлюрою, можемо допустити, що й він у своїй вчительській діяльності дотримувався тих ідей, які засвоїв у семінарські роки навчання. Тим більше, що ідеї РУП активно пропагувались у Полтаві.

Зокрема, належав до РУП і вів пропаганду її ідей учитель міського училища Полтави І. Я. Сидоренко. 4 жовтня 1903 р. поліція зробила обшук в його квартирі й знайшла корзину з нелегальною літературою. У ній були видання РУП «Українські селяни», «З приводу царського маніфесту 1903 р.», «До полтавської інтелігенції». Там же знаходилось чимало примірників прокламацій «Від Центрального комітету Революційної партії», «День 1-о мая», журнал «Гасло», виданий у Чернівцях, «Селянин» тощо [13]. Зі списку виявленої поліцією у вчителя літератури видно, що політична пропаганда велась ним серед різних класів населення. У окремому зверненні до інтелігенції РУП наголошувала на тих національно-культурних утисках, яких зазнавав український народ від царизму протягом попередніх віків, і закликалось боротися за вільну, самостійну Україну з розвиненим соціалістичним державним ладом. Такий зміст мала одна з публікацій друкованого органа РУП «Гасло», виданого у Чернівцях у 1902 р. [14] Правда, у цей час відбулась політична переорієнтація РУП з національних на переважно соціальні пріоритети, що позначилось і на публікаціях «Гасла».

Стабільний зв'язок з соціал-демократами підтримував у Полтаві вчитель М. П. Орлов. Під час обшуку на його квартирі 12 травня 1903 р. поліція вилучила два примірники «Об'яснення закона о штрафах, что их стягивают с рабочих на фабриках и заводах», а також 1–6, 9–12, 15, 16 номери газети «Искра» [15]. 24 травня 1903 р. поліція під час обшуку знайшла на його квартирі у валізі з подвійним дном 50 примірників нелегальних видань, у тому числі по два примірники другого номеру «Революционной России» і «Манифеста социал-демократической партии», дев'ять примірників «Манифеста РСДРП» [16]. Тобто, вчитель М. П. Орлов належав до соціал-демократичної партії, яка у цей час переживала великі організаційні складності або симпатизував їй. Незважаючи на переслідування, М. П. Орлов не припиняв зв'язків з соціал-демократами. 30 листопада 1903 р. поліція перехопила надіслану йому на адресу магазину торгового одягу Материкіна г. «Искра» (№ 51) [17].

Непримиренністю до панівних порядків відзначався вчитель математики Полтавської чоловічої гімназії В. В. Тихонович. На з'їзді товариства «Випробувачів» у Києві 28 грудня 1904 р.

він різко критикував урядову політику в освітній сфері та виходив на гострі політичні проблеми. За свої антиурядові виступи В. В. Тихонович був звільнений з посади [18].

У 1904 р. вчитель О. Д. Зуев перебував під негласним наглядом у с. Зуєво Полтавської губернії. Політична орієнтація вчителя невідома, але зрозуміло, що він виступав проти панівного ладу, за що і зазнав покарання.

Багато в чому подібною була суспільно-політична позиція вчителів Харкова і одноіменної губернії. Правда, своєю національно-демократичною активністю харківські вчителі поступались місцевим студентам, а їх діяльність мала виразніший соціальний характер. У першотравневих подіях 1900 р. у Харкові брали участь і вчителі та учні старших класів середніх навчальних закладів. До слідства у цій справі жандармерія притягла серед інших учасників учительку А. А. Котлярову і вчителя М. М. Чайченка [19].

Наполегливу боротьбу з самодержавством вела наприкінці XIX — на початку XX ст. вчителька з Харківщини О. М. Миргородцева. У 1899 р. за революційну пропаганду вона була арештована і відправлена в Смоленську губернію під гласний нагляд поліції [20]. Працюючи у статистичному бюро Смоленської земської управи, О. М. Миргородцева продовжувала революційну діяльність. Незважаючи на нагляд, вона роздавала бажаним заборонену літературу, забезпечувала підпільників необхідними документами. Щоб уникнути нового арешту, О. М. Миргородцева змушена була в 1902 р. таємно повернутись на Харківщину і переховуватись то в с. Бабаї Харківського повіту, то в самому Харкові. Тут вона встановила зв'язки з Харківським комітетом РСДРП і активно включилась у партійну роботу.

Викладаючи в школах, вона поширювала серед народу революційні прокламації, відозви. Безпосередній зв'язок О. М. Миргородцева підтримувала з В. Тетяєвою і Є. Шестаковою, професійна належність яких невідома. При обшуці на її квартирі поліція знайшла чимало забороненої літератури на російській мові. Серед неї були роботи В. Леніна «Что делать», Г. Плеханова «Русский рабочий в революционном движении», Туца «История революционного движения в России», а також гектографована брошура «Очерки из истории революционного движения в России» і друкowana прокламація РСДРП «4 августа 1789 г. — 19 февраля 1861 г.». Зазнавши чергового покарання, О. М. Миргородцева у серпні 1903 р. виїхала за кордон [21].

Розповсюдженням соціал-демократичної літератури у Харкові займалась у 1903 р. також вчителька О. Д. Сінайська. При її арешті поліція виявила два примірники прокламації «Борьба ростовских рабочих с царским правительством», два — «Нижегородские рабочие на суде» та номери 17, 19, 20, 22, 29, 38 газети «Искра». Крім того, вчителька звинувачувалась у справі про підготовку друкарню місцевого комітету РСДРП [22]. В 1903 р. поліція вела негласний нагляд за учнем садівництва сільськогосподарської школи с. Борки Зміївського повіту Харківської губернії О. М. Шандибіним [23]. Рятуючись від поліцейських переслідувань, він у 1904 р. перебрався у школу с. Рясники, потім Ново-Дмитрівки Охтирського повіту тієї ж губернії [24]. В 1903 р. під негласним наглядом поліції перебувала у Харкові вчителька Н. С. Ільшева [25].

Переважно національно-демократичний характер мала діяльність учителів Чернігівщини. Чернігівська громада у 90-х роках XIX ст. значну увагу приділяла розвитку національної культури і школи, переборюючи при цьому значний опір як інертної маси, так і явних противників. Зокрема, гласний чернігівського земства, а пізніше член Державної думи, І. Шраг ще в 1893 р. подав на розгляд губернського земства проект клопотання перед урядом про введення в школи Чернігівщини «місцевої народної» мови, дозвіл видавати нею шкільні підручники й інші книги, допуск їх у шкільні бібліотеки. І. Шраг у своєму зверненні виявив велику обережність, ніде не назвавши мову «українською», а тільки «місцевою». Та й це викликало великий спротив деяких

гласних і під різними приводами проект відкладався кілька разів. Тільки в 1897 р. земське зібрання розглянуло його, але ніякого позитивного рішення не прийняло [26].

Активну національну позицію в Чернігівській громаді наприкінці 90-х років XIX ст. займали педагоги Б. Грінченко, С. Русова і П. Солонина. Зокрема, на одному з зібрань Б. Грінченко зачитав громаді реферат «Яка тепер народна школа на Україні», в якому розкрив як змістовну «нікчемність» навчального процесу, так і тяжке матеріальне становище навчальних закладів для народу. Особливу критику цих педагогів викликав реєстр книг на історичну тематику для шкіл, який складався винятково з «житій» святих і «життєписів» царів та цариць. Члени громади висунули ідею створення «Комітету грамотності імені Т. Г. Шевченка», яку підтримали інші земці, але рішення відкинула влада [27]. Крім Б. Грінченка, С. Русової, право народу на власну школу відстоювали Т. Лубенець, С. Сірополко, С. Черкасенко та інші педагоги.

Вчителька земської школи с. Великий Здів Городнянського повіту Чернігівської губернії В. В. Добіжа в 1903 р. вважалась поліцією неблагонадійною і перебувала під її негласним наглядом. Він був таким прискіпливим, що через деякий час вчителька мусила переїхати до Харкова [28].

Багатогранний характер мала суспільно-політична діяльність учителів Києва і губернії. В ній все помітніше місце займали вимоги національно-демократичного характеру. Такою була діяльність голови Липовецького відділення єпархіальної училищної ради і одночасно доглядача церковних шкіл Липовецького повіту Київської губернії В. Липківського. Він ратував за поліпшення навчання в церковно-парафіяльних школах, залучення до шкільної справи сільських громад, які б опікувались матеріальним забезпеченням навчальних закладів.

Перебуваючи у Києві, В. Липківський у доповідній записці 15 грудня 1903 р. писав Київській єпархіальній училищній раді про те, що ті учні двокласних шкіл, які походили з селянських родин, з часом відвикають від землеробських робіт і навіть починають зневажати те середовище, з якого вийшли. Подібні настрої були і серед випускників учительських семінарій [29]. У таких явищах учитель справедливо вбачав серйозну небезпеку для збереження етнічної єдності селянства і сільської інтелігенції.

Завідуючи Київською церковно-вчительською школою і працюючи в кількох навчальних закладах Києва протягом 1903–1904 рр., В. Липківський, як пізніше згадував він сам, «учительство виховував у напрямку визволення» [30]. Тодішній студент Київської духовної академії І. Власовський визнавав за В. Липківським одне з чільних місць серед «поступового духовенства» Києва, яке у той час ще не ставило питання про створення Української православної церкви, але вже говорило про «церковні реформи в напрямку увільнення церкви від ролі слуги політичному режимові, оживлення церковно-громадського життя в умовах повернення соборних форм устрою церкви...» [31]. Але й така діяльність київського «поступового духовенства» та одного з його лідерів В. Липківського була несумісною з тодішніми порядками в освітній політиці духовного відомства.

На початку XX ст. все більшу увагу властей привертав журнал «Киевская старина». Жандармський агент М. Железняк 2 квітня 1900 р. доносив начальнику Київського жандармського управління про нелегальну діяльність редколегії журналу. Серед членів редколегії названі учителі В. Л. Беренштам, С. К. Трегубов, Ю. Тиховський. Вони, на думку агента, займалися організацією видань українською мовою і мали свій друкований орган, через який і проводили в життя свої наміри. Один з «злочинів» громаді вбачав у відкритті школи для бідних дітей, через яку вони «проводили свої ідеї».

У цей час редактором журналу працював В. П. Науменко, який і визначав його національно-культурницький і просвітянський напрямки. Він працював директором Київської чоловічої

гiмназiї, а пiзніше став членом «Просвiти». В. П. Науменко добився дозволу на друк у журналі «Киевская старина» художніх творiв українською мовою, а в 1899 р. — i відкриття української книгарнi. Це був серйозний успiх української патріотичної громадськостi, який трактувався багатьма недоброзичливцями як антиурядова дiяльнiсть. У дiйсностi ж, члени i співробiтники «Киевской старини», у тому числi i педагоги, популяризували українську культуру на сторiнках журналу, доносили її до широких мас народу [32].

Яскравим представником національно-патріотичної громадськостi був видатний композитор К. Стеценко. У 1902 р. він став керiвником семiнарського хору i разом з ним об'їздив чимало мiст i сiл, пропагуючи серед населення українську пiсню й пробуджуючи у нього iнтерес до власної культури та iсторiї. В тих умовах така дiяльнiсть не пiдтримувалась властями, викликала їх пiдозру й навіть заборонялась. Ставши вчителем, К. Стеценко співав у Київській церковно-вчительській школі, продовжував національно-культурницьку дiяльнiсть, що не залишилось непоміченим як церковними, так i свiтськими властями [33].

Багато в чому національно-демократичний характер мала дiяльнiсть учителя Ф. І. Яремченка, помічника учителя І. Сича, писаря В. Авраменка та В. Лисенка з с. Острiв Василькiвського повіту Київської губернiї в 1902–1903 рр. Вони написали чи переписали прокламацiю на українській мовi «Друже посланья», в якiй мова йшла про багатовiковi утиски українського народу царями, поміщиками, орендарями. У нiй згадувалось про селянські виступи а Полтавській губернiї в 1902–1903 рр., придушення їх простими росiянами й українцями, вдягнутими у солдатські шинелi. Прокламацiя закликала селян до боротьби за землю i визволення України [34]. Цей бiк дiяльностi названих осiб свiдчить про те, що вони, напевне, становили окремих осередок РУП у Київській губернiї, яка доклала багато сил для революцiйної пропаганди серед селян губернiї. Мiсцевий орендатор у 1903 р. доносив полiцiї, що Ф. І. Яремченко «заклятий ворог капiталiстiв i поміщикiв», а на уроках в школі задає учням завдання писати твори про малоземелля селян, низьку заробiтну плату робiтників, розпалюючи в них ненависть до власникiв землi. Крім того, у розмовах з селянами учитель, доповiдав агент полiцiї, називав експлуататорiв «грабiжниками, якi висмоктують кров з бiдних людей» [35].

Пропаганда революцiйного осередку дала свої позитивнi результати. Пiд її впливом селяни почали вести розмови про необхіднiсть змiни панiвного ладу, передiлу поміщицької землi, а молодь стала виявляти прямий непослух властям i вороже ставлення до орендатора. Селяни с. Острiв були на гранi збройного виступу i тiльки арешт революцiонерiв не допустив його. Захищаючи Ф. І. Яремченка, селяни склали громадське клопотання про звiльнення його з ув'язнення i поновлення на роботi [36]. Але це не допомогло. За рiшенням судових органiв Ф. І. Яремченку було заборонено займатись педагогiчною дiяльнiстю i разом з В. Лисенком вислано на поселення в Наримський край на чотири роки [37].

Соцiал-демократичну пропаганду вела у 1903 р. в Києві домашня вчителька К. Г. Лис. У нiч на 7 квітня полiцiя зробила на її квартирi по вул. Караваєвській, 20 обшук, пiд час якого вилучила роботу В. І. Ленiна «Что делать?» [38].

Соцiал-демократичну позицiю займав також вчитель П. Н. Колокольников у Києві. 1 лютого 1904 р. полiцiя вилучила в нього чимало нелегальних видань. Разом з ними був i рукопис російською мовою полiтичного спрямування. Він закінчувався словами: «Не забудемо, що вже пройшов той час, коли ми боролись окремими, розрiзненими групами в рiзних мiсцях Росiї i ворогу нiчого не коштувало задавити нас. Тепер ми, робiтники всiєї Росiї, об'єднуємося разом в одну загальну переможну силу для того, щоб незабаром дати вирiшальний бiй i, ведучи щоденну боротьбу, ми служимо загальнiй справi всього робiтничого класу. Краще коли київські робiтники

об'єднуються в єдиному кричі — нехай живе 8-ми годинний робочий день! Геть самодержавство! Такий заклик несеться з вуст пролетаріату всього Півдня» [39].

Разом з П. Н. Колокольниковим були арештовані його дружина Клавдія, залізничні робітники П. Ф. Мозоляк, Г. І. Борисов, І. Я. Ваненик. За даними київського охоронного відділення, вони входили до складу Виконавчого органу Київського комітету соціал-демократичної організації. У них також було виявлено значну кількість прокламацій і рукописних матеріалів з робітничого питання. Члени Київського комітету РСДРП поширювали ці матеріали серед робітників залізничних майстерень, читали їх під час недільних читань [40].

Дещо слабшим був антиурядовий рух учителів Житомира. Наприкінці XIX ст. окремі з них багато в чому солідаризувались з виступами учнів за свої права. Одним з них був директор Першої гімназії м. Житомира Г. Сидоров, про якого начальник Волинського жандармського управління писав, що ним «була встановлена як навчальна, так і виховна та адміністративна система в душі автономії й повної свободи дій кожного відділу закладу» [41], в результаті чого в гімназії поширилось соціал-демократичне вчення.

За такі дії влада усунула Сидорова з посади, а на його місце в 1899 р. поставила Антонюка, який запровадив у навчальному закладі жорстку дисципліну і казарменні порядки. Гімназисти виступили проти нового директора гімназії, писали проти нього прокламації і карикатури на нього та поширювали їх у місті. Дії гімназистів підтримали їх батьки, місцева газета «Волинь» і навіть губернатор І. Дунін-Борковський, які засудили антипедагогічну систему Антонюка [42].

Значний вплив на гімназистів першої Житомирської гімназії на рубежі XIX—XX ст. мав учитель Батуєв. Він характеризувався начальником Волинського губернського жандармського управління як «головний діяч по шкідливому впливу на учнів гімназії в антиурядовому дусі» [43]. Цей вплив мав соціал-демократичний характер. Зокрема, за сприйняття ідей вчителя гімназиста Гродецького на початку 1901 р. було виключено з навчального закладу.

Активізація антиурядової діяльності вчителів Лівобережної та Правобережної України на початку XX ст. не залишилась поза увагою властей. Міністр внутрішніх справ 19 травня 1903 р. повідомляв попечителя Київського учбового округу про спроби «неблагонадійних» осіб використати влаштовувані земством педагогічні курси вчителів для створення з них гуртків для ведення протиурядової агітації серед селян. Шкільним властям рекомендувалось давати дозвіл на проведення курсів і з'їздів народних учителів тільки при повній впевненості в тому, що такі зібрання не стануть знаряддям поширення антиурядової пропаганди. Окремо наказувалось посилити контроль за вчительськими курсами і з'їздами [44].

Переважно соціал-демократичний характер носила антиурядова діяльність вчителів Катеринославської губернії, яка перебувала під сильним впливом РСДРП. Сама партія таврувала тих вчителів, які добросовісно працювали на ниві освіти по багато років, називаючи їх вірними прислужниками царизму. В листівці «Юбилей педагога-жандарма» у 1903 р. Одеський комітет РСДРП разом з критикою методів навчання і виховання вчителя Одеського ремісничого училища Гофмана запевняв читачів у тому, що замість чесних і досвідчених педагогів призначаються сищики і шпигуни, а замість навчання на вчителів накладається обов'язок вистежування та виявлення політичних переконань учнів [45]. У цьому випадку кидалась тінь на всіх працівників освіти як виконавців волі самодержавства, спрямованої на тримання народу в темряві й нещасті.

Подібний зміст мали й інші пропагандистські документи РСДРП. Зокрема, Катеринославський комітет цієї партії у 1903 р. видав листівку «Ко всем народным учителям и учительницам!», де наголошувалось на тому, що за панівних у державі умовах вони не могли реалізувати свої благородні наміри. А, працюючи під керівництвом міністерських чиновників,

мивоволі ставали прислужниками самодержавного ладу. Листівка закликала вчителів вступати до лав РСДРП і вести освітньо-революційну роботу серед народу [46].

В 1903 р. Катеринославське губернське жандармське управління притягло до відповідальності вчительку В. Угарову, яка поширювала нелегальну літературу і вела серед населення революційну пропаганду. Подібною діяльністю вона займалась і до цього, за що й перебувала під негласним наглядом поліції [47]. 12 листопада 1903 р. поліція перехопила посилку з Луганська вчителю Нестерчуку з с. Черкаське Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. В ній виявилась прокламація «Борьба с голодающими» та г. «Искра» (№№ 33, 34, 38) [48].

Активну революційну пропаганду вів наприкінці 1903 — на початку 1904 рр. вчитель земської школи с. Краснопілля Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії Л. М. Дамаскін. 19 січня 1904 р. поліція вилучила в нього «Проект программы Российской социал-демократической рабочей партии», г. «Искра» №№ 37,29, 30 (3 прим.), 33 (2 прим.), 34, 35 (2 прим.), 37 (2 прим.), 38 [49].

Соціал-демократичний характер мала діяльність вчителів Скотоватської школи у Горлівці в 1904 р. Учитель О. С. Гречнев разом з іншими вчителями організували у місті вечірню недільну школу, яку використовували не тільки для навчання учнів грамоти, але й для пропаганди соціал-демократичних ідей. У бібліотеку школи записалось 500–600 читачів, що користувались книгами, закупленими в Луганську і у видавництві «Донская речь». О. С. Гречнев з допомогою учнів штейгерського училища налагодив роботу гектографа для множення статей з газет, друку листівок і прокламацій. Під виглядом репетицій хору і оркестру в школі відбувались зібрання антиурядового характеру, поширювалась марксистська література [50].

Домашній вчитель з Одеси Л. Стрижак у 1904 р. цікавився соціал-демократичною літературою, зокрема, мав у себе г. «Искра» (№ 10) [51]. Постійних переслідувань поліцією і жандармерією зазнав і домашній вчитель з Севастополя М. М. Шевцов. Про конкретний зміст його антиурядової діяльності джерела не повідомляють. Щоб уникнути арешту, М. М. Шевцов у 1904 р. таємно виїхав з міста [52]. Можливо, що вчитель не належав до будь-якої партії, а діяв на власний розсуд, виступаючи проти головних підвалин самодержавного ладу. Таких вчителів напередодні революції 1905–1907 рр. було чимало і вони зіграли важливу роль у суспільно-політичній освіті народу, посиленні незадоволення народу панівним ладом і включенням у активну боротьбу за його повалення.

Таким чином, у 1900–1904 рр. вчителі України активно включились в суспільно-політичне життя країни. Їх діяльність виходила за встановлені законом межі й спрямовувалась проти суспільно-політичної системи Російської імперії та русифікаторської політики уряду. Переважно національно-демократичний характер мала таємна діяльність вчителів у Полтавській, Чернігівській та Київській, а соціал-демократичний — у південних губерніях. Учителі-пропагандисти стали одними з ініціаторів селянських виступів на Лівобережній Україні в 1902–1903 рр. В антиурядовій діяльності брало участь щонайменше 32 вчителі, зокрема, в 1899–1900 рр. — 13 1901 р. — 1 1902 р. — 3 1903 р. — 7 і в 1904 р. — 8.

Примітки:

1. Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В. Г. Сарбей. — К.: Ін-т історії України, 1994. — С. 102, 109.
2. Русова С. Мої спомини. — Л., 1937; К.: Україна — Віта, 1926. — С. 106.
3. Борисенко В. Й. Курс української історії. — К.: Либідь, 1998. — С. 481.

4. Державний архів Полтавської області (далі — ПОДА). — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 2.
5. Твори В. І. Леніна на Україні (1894 — лютий 1917 р.). Показчик архівних документів. — К.: Наукова думка, 1977. — С. 48.
6. ПОДА. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 111–112.
7. Там само. — Арк. 111.
8. Там само. — Арк. 112–113.
9. Франко І. Народники і марксизм // Літературно-науковий вісник. — Кн. 6. — 1899. — С. 186.
10. ПОДА. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 35. — Арк. 111–115.
11. Лось Ф. Є. Революція 1905—1907 рр. — К., 1955. — С. 79.
12. ПОДА. — Ф. 83. — Оп. 1. — Спр. 134. — Арк. 2.
13. Там само. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 5–6.
14. Гасло. — 1902. — Ч. 2.
15. Твори В. І. Леніна на Україні ... — С. 77.
16. ПОДА. — Ф. 138. — Оп. 1. — Спр. 67. — Арк. 2.
17. Твори В. І. Леніна на Україні ... — С. 92.
18. ПОДА. — Ф. 351. — Оп. 1. — Спр. 45а. — Арк. 411.
19. Руднев В. Майские события в 1900 г. в Харькове // Летопись революции. — 1926. — № 3. — С. 168.
20. Центральний державний історичний архів України (далі — ЦДІА України). — Ф. 336. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 12.
21. Там само. — Ф. 336. — Оп. 1. — Спр. 164. — Арк. 71.
22. Твори В. І. Леніна на Україні ... — С. 85.
23. ЦДІА України. — Ф. 336. — Оп. 1. — Спр. 441. — Арк. 6.
24. Там само. — Арк. 6, 58, 63.
25. Там само. — Спр. 443. — Арк. 8.
26. Грінченкова В. □М., Верзилів А. Чернігівська українська громада. Спогади // Чернігів і Північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 476–479.
27. Там само. — С. 486–487.
28. ЦДІА України. — Ф. 336. — Оп. 1. — Спр. 462. — Арк. 1, 12.
29. Зінченко А. Визволитися вірою. — К.: Вид-во «Дніпро», 1997. — С. 117.
30. Митрополит Василь Липківський: матеріали до біографії. — К., 1993. — С. К18.
31. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. III. — Нью-Йорк; 1957; Київ, 1998. — С. 122.
32. Палієнко М. Діяльність редакції «Киевской старины» в оцінці жандармського агента (1900) // Київська старовина. — 1997. — № 1/2 — С. 79–83.
33. Зінченко А. Вказ. праця. — К.: Вид-во «Дніпро», 1997. — С. 89.
34. ЦДІА України. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 797. — Арк. 68.
35. Там само. — Арк. 100.
36. Там само. — Арк. 101.
37. Там само. — Спр. 1507. — Арк. 13, 26.
38. Твори В. І. Леніна на Україні ... — С. 75.
39. ЦДІА України. — Ф. 274. — Оп. 1. — Спр. 843. — Ч. 1. — Арк. 27.
40. Там само. — Арк. 98, 101.

41. Там само. — Спр. 316. — Арк. 169.
42. Там само. — Арк. 170—171.
43. Там само. — Арк. 167.
44. Там само. — Ф. 707. — Оп. 156. — Спр. 62. — Арк. 11—11 зв.
45. Листовки революционных социал-демократических организаций Украины 1896 — 1904 гг. — К., 1963. — С. 588.
46. Там же. — С. 604—605.
47. ЦДА України. — Ф. 313. — Оп. 1. — Спр. 489. — Арк. 12.
48. Твори В. І. Леніна на Україні ... — С. 92.
49. Там само. — С. 94.
50. Гречнев А. С. Горловское вооруженное восстание. Из воспоминаний участников первой русской революции. — 1955. — С. 21—22.
51. Твори В. І. Леніна на Україні... — С. 107.
52. ЦДА України. — Ф. 336. — Оп. 1. — Спр. 480. — Арк. 3.

Олександр Сарнацький
(м. Запоріжжя)

Адміністративно-цензурні утиски царизмом друкованих органів УДРП в роки першої російської революції (1905–1907 рр.)

Стаття присвячена цензурним обмеженням і утискам царської адміністрації перших українських газет. Ці газети було дозволено друкувати після закону 17 жовтня 1905 р. Нова партія УДРП почала видавати для народу щоденну популярну газету «Громадське слово», потім журнал «Нове життя» й інші. В статті показано як представники влади різними способами зупиняли їх діяльність.

Стаття посвящена цензурним ограничениям и придиркам царской администрации к первым украинским газетам. Эти газеты разрешено было печатать после закона 17 октября 1905 г. Новая партия УДРП начала издавать для народа ежедневную популярную газету «Общественное слово», потом журнал «Новая жизнь» и другие. В статье показано как представители власти различными способами прекращали их деятельность.

У наш час можна почути думки, що революція 1917 р. була лише переворотом, захопленням влади більшовиками, а прості люди, інтелігенція не були готові до такого перебігу подій і не підтримували їх. Більше того, цар і уряд на початку ХХ ст. пішов на суттєві поступки і шляхом подальших реформ можливо було зберегти єдність царської Росії на демократичних принципах. Але документальні матеріали багатьох істориків заперечують той факт, що імперія робила поступки.

Так, дійсно, наприкінці ХІХ ст. царський уряд, наляканий постійними заворушеннями робітників і селян, зробив деякі полегшення, найважливішим з яких була лібералізація преси. В кінці ХІХ ст. в Україні починають виходити ліберальні газети. Звичайно видавались вони російською мовою, але торкались в основному українських справ. Такими були, зокрема, «Киевские отклики», «Киевский телеграф» і т.д.

1905 р. являв собою картину з одного боку — вже назріваючого народного заворушення, а з іншого — розгубленості царського уряду. Газети відкрито вимагали конституції. В університетах у серпні 1905 р. введено автономію, яка змінила реакційний статут 1884 р. В Україні, як і в Росії, виникали численні союзи, об'єднані спільним прагненням — знищити існуючий політичний лад. З